

В. П. ДОВЖЕНОК

ДРЕВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА-ЗАМКИ

Древньоруські городища являють собою важливе історичне джерело. В їх культурних нашаруваннях зберігаються матеріальні залишки, здатні розкрити не тільки характер діяльності населення городищ, а й пролити певне світло на багато інших важливих суспільних явищ. В результаті розкопок древньоруських городищ вже нагромаджено значний археологічний матеріал, що дає можливість виділити деякі основні питання древньоруської історії.

Городища привертають до себе увагу російських істориків вже давно. Ще автор «Повести временных лет» згадує городище на Дунаї (на підтвердження версії про те, що Кій відвідав Візантію і на зворотному шляху збудував на Дунаї «градок мал» під назвою Київць) ¹.

Археологічні розкопки древньоруських городищ почалися в минулому столітті, проте не набули тоді широкого розмаху. На території України, наприклад, до Великої Жовтневої соціалістичної революції незначні розкопки провадилися лише на 19 древньоруських городищах, і лише на двох городищах — Княжій Горі на Дніпрі і Дівич-Горі на Росі — ці розкопки були значними.

Дореволюційна археологія мала властиві буржуазній науці недоліки. Розкопки не завжди провадилися на належному науковому рівні, часто у відриві від історичних проблем заради відшукування цінних антикварних предметів.

Проте такі дослідники, як Д. Я. Самоквасов, В. Б. Антонович, В. В. Хвойко, М. Біляшевський, що відрізнялися широким історичним кругозором, добрим знанням археологічного матеріалу, обережністю і спостережливістю при розкопках, багато зробили для вивчення древньоруських городищ.

Значних результатів досягла радянська археологія. За роки Радянської влади на Україні досліджено 41 древньоруське городище: кілька городищ були широко розкопані, на решті проведені значні археологічні розвідки. Попереду ще багато роботи, оскільки на території України відомо близько тисячі таких городищ.

Матеріали, здобуті при розкопках древньоруських городищ, проливають яскраве світло на слабо або зовсім не висвітлені писемними джерелами сторони древньоруської історії. Картина життя, що розкривається при розкопках деяких городищ, вражає нас своєю повнотою і конкретністю і часто перевищує в цьому відношенні найяскравіші сторінки писемних джерел.

При вивченні матеріалів древньоруських городищ виникло питання про їх соціальну характеристику, яке в основному вже вирішене. Древ-

¹ Повість временных лет, ч. I, М.—Л., 1950, стор. 13.

ньоруські городища за своїм соціальним значенням поділяються на дві основні категорії: це або залишки міст — ремісничих і торгових центрів, або місця укріплених феодальних дворів-замків.

Окремі древньоруські городища могли бути і укріпленими сторожовими пунктами. Небезпека з боку кочівників висувала потребу в градах-кріпостях загальнодержавного значення. Такі гради будував Володимир по Десні, Острі, Трубежі, Сулі та Стугні, Ярослав — по Росі. Оборонні пункти одночасно були і феодальними замками, в яких жили «кращі мужі» з дружинниками. Ці «кращі мужі» за військову службу наділялися землею і правом експлуатувати селян, що проживали на їхній землі. За соціальною природою такі особи не відрізнялися від феодала-вотчинника, а такі міста — від феодальних замків.

В цій статті ми розглядаємо питання, які виникають у зв'язку з вивченням лише городищ-замків, найчисленнішої групи древньоруських городищ, мало ще відбитої в науці.

Надзвичайно важливо визначити час виникнення городищ-замків на Русі, що має пряме відношення до питання про час зародження феодалізму.

Замок являв собою укріплений феодальний двір. Писемні джерела майже завжди рисують двір древньоруського феодала укріпленим. Ця риса впливає з самого характеру соціальних відносин феодального суспільства в добу середньовіччя. Феодальні укріплені двори — замки були одним з тих засобів, за допомогою яких феодали здійснювали панування над залежним населенням. Вони були також засобом захисту феодалів та їх майна від нападів під час постійних міжусобних феодальних воєн — ця функція замків була не менш важливою, ніж функція панування.

Міжусобні феодальні війни були типовою особливістю політичного життя в кожній країні на ранніх етапах історії феодального суспільства, в тому числі і в древній Русі. Вони породжувалися самим характером виробничих відносин і при відсутності стримуючої політичної сили в особі сильної централізованої держави виникали дуже часто, втягуючи багатьох феодалів і поширюючись на великі території.

Джерелом збагачення феодального класу, як відомо, була земельна рента у формі відробіток, продуктової або грошової данини. Але «могутність феодальних панів визначалась не розмірами їх ренти, а числом їх підданих, а це останнє залежить від числа селян, які ведуть самостійне господарство»². Це означає, що через рутинний стан техніки, характерний для феодального ладу, і дуже повільний розвиток продуктивності праці, що обмежувало збільшення додаткового продукту і, отже, збільшення ренти, кожний феодал прагнув перш за все збільшити кількість підданих. А для цього йому необхідно було розширити свої володіння.

На початкових етапах розвитку феодалізму розширення володінь і збільшення кількості підданих феодали здійснювали через загарбання общинних земель і закабалення вільних общинників. Пізніше, коли общинні землі були вже пограбовані феодалами, розширення володінь могло здійснюватися шляхом загарбання території іншого феодала. Звідси — постійна боротьба між окремими феодалами і феодальними угрупованнями за маєтки і уділи, в ході якої феодали повинні були укріплювати свої двори, тобто споруджувати замки, і утримувати в них військові дружини.

Отже, феодальні замки були наслідком феодальних відносин. Поява феодальних замків свідчить, що відносини ці не тільки вже існують, а й досить розвинуті, що протиріччя феодального суспільства вже прояви-

² К. Маркс, Капітал, т. I, Держполітвидав, 1952, стор. 717.

лися в певній мірі. Тому для нас так важливо встановити час виникнення замків на Русі, що сприятиме вирішенню питання про час становлення феодалізму на Русі, яке через недостатність писемних джерел дуже довго було предметом суперечки істориків.

Літопис засвідчив існування замків на Русі в X ст. Багато градів, які згадуються в «Повести временных лет» у зв'язку з подіями X ст., являють собою феодальні замки; до них належать Іскоростень, Вишгород, Вручий, Родня. Всі вони згадуються як особисті князівські гради, кріпості, де ховалися їх володарі під час міжусобних феодальних воєн. Але гради-замки належали в X ст. не тільки князям. Літопис згадує безіменні гради в древлянській землі, якими володіли «кращі мужі» цієї землі. Що ці гради дійсно були феодальними замками, укріпленими дворами древлянських «кращих мужів», свідчить землеробський характер господарства їх жителів. Ольга, звертаючись до обложених древлян в Іскоростені, пропонувала їм наслідувати приклад інших древлянських градів, які підкорилися їй і «делают нивы своя и земле своя»³.

Нам відомі і ті городища, де знаходилися в X ст. згадані в літопису гради-замки. Це Коростенське городище на р. Уж, Вишгородське — на Дніпрі поблизу Києва, Овруцьке — на р. Норинь, притоці Ужа, городище на княжій горі на Дніпрі, яке ототожнюється з Роднею, Городське городище на Тереві, в якому слід вбачати залишки одного з безіменних древлянських градів X ст. На всіх цих городищах життя продовжувалося протягом всього домонгольського періоду. Проте в культурних шарах збереглися більш-менш чіткі сліди і давнішого періоду, на підставі чого можна говорити про час виникнення тут феодальних замків.

Наявність культурних залишків VIII—X ст. у вигляді уламків глиняного посуду відзначає П. М. Третьяков в Коростені, де він провадив археологічні розвідки⁴. Архаїчна слов'янська кераміка, яку можна датувати часом не пізніше IX ст., виявлена розкопками Вишгородського городища⁵. Чітко виражений найдавніший культурний шар виявлено на Малому Городському городищі, де М. Ю. Брайчевський і В. К. Гончаров знайшли не тільки окремі предмети, а й цілі будівельні комплекси IX—X ст.⁶

В нашому розпорядженні досить даних, які дозволяють твердити, що феодальні замки на Русі в IX ст. вже існували. Значення цього факту для вирішення питання про виникнення феодалізму на Русі дуже велике.

Городища-замки характеризуються особливими рисами. Вони добре укріплені валами і ровами, розташовуються на підвищених труднодоступних місцях, їх оточують неукріплені сільські поселення. Розташування таких городищ відбиває соціальну функцію феодальних замків. Підвищуючись над оточуючою місцевістю, грізні і неприступні, вони символізують панування феодалів над жителями навколишніх сільських поселень.

Городища-замки мали невеликі розміри. Площа їх становить 3—5 тис. м², рідко перевищуючи 1 га. Цілком зрозуміло, що на такій площі міг розміститися тільки один феодальний двір з жилими і господарськими будівлями феодала і челяді.

Всі будівлі феодального замка представляли єдине ціле, єдиний господарський організм — комплекс жилих і господарських приміщень. Характерною рисою планування на городищах-замках є розташування

³ Повесть временных лет, ч. 1, стор. 42.

⁴ П. Н. Третьяков, Древлянянские «грады», зб. «Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия», М., 1952, стор. 66.

⁵ В. И. Довженко, Обзор археологического изучения древнего Вышгорода за 1934—1937 гг., Археология, т. III, 1950, стор. 68—69.

⁶ М. Ю. Брайчевский, Разкопки на третьему Городскому городищу, АП, т. III, 1952, стор. 192.

приміщень по колу паралельно до лінії валу і їх конструктивний зв'язок з оборонними спорудами.

Нагадаємо кілька городищ, де ознаки феодальних дворів-замків виявлені більш-менш виразно.

До числа найраніших належить Екімоуцьке городище на Подністров'ї, розкопане Г. Б. Федоровим⁷. Воно розташоване на горбі над балкою, в оточенні неукріплених селищ. Площа його 5 тис. м². Вал має висоту до 4,5 м. В основі валу були городні з масивних колод; вони являли собою зруби, заповнені глиною і камінням. Нижня частина городень була закрита насипом валу, а верхня підіймалася над валом, утворюючи потужну дерево-земляну стіну.

На городищі відкриті залишки 12 напівземлянкових жител, розташованих вздовж валу. Великий будинок довжиною 30 м і шириною 4,5 м знаходився в центрі. Можливо це було культове спорудження. На городищі зосереджувалися різні галузі ремесла, про що говорять знахідки знарядь праці і залишків майстерень. В господарському відношенні городище являло собою одне ціле.

Городище виникло в IX ст. і проіснувало до XI ст. Воно загинуло внаслідок воєнного нападу і пожежі. Можливо, його знищили печеніги, що просувалися на захід після поразки під Києвом, завданої їм Ярославом, як це припускає автор розкопок.

Типовим для феодальних замків можна вважати городище біля х. Половецького в середній течії Росі⁸. Це городище розташоване на гранітному горбі, домінує над прилеглою місцевістю, де знаходилися неукріплені сільські поселення. Городище має потужні вали і рів, які утруднюють доступ до нього і тепер. Площа городища становить 5 тис. м². Розкопки виявили тут залишки оборонних споруд, збудованих по краю над ровом, і залишки жилих та господарських будівель, розташованих по колу вздовж оборонних споруд і прилеглих до них. На деякій відстані від кріпосної стіни знаходилося двоповерхове приміщення з підвалом, де містилася велика зернова яма. Будівлі були споруджені з каменю та дерева.

Дані стратиграфії і археологічний матеріал дозволяють говорити, що городище виникло в IX ст. До IX або початку X ст. відноситься груба керамика, виготовлена на примітивному гончарському крузі, яка нагадує багато в чому ліпну, з короткими, слабо відігнутими назовні вінцями і хвилястим або зигзагоподібним орнаментом, що наносився вістрям у верхній частині посудини. Будівельні комплекси цього часу виділити важко, бо вони порушені пізнішими будівлями. Але немає сумніву, що в IX—X ст. на цьому городищі існували різні споруди, які складали жилі і господарські приміщення феодального двору-замка. Вони згоріли в кінці X або на початку XI ст. Десь в XI ст. городище було знову заселене. Проіснувало воно до татарської навали, під час якої було спалене.

Феодальним двором-замком було городище на Княжій горі, розкопане в 1891—1892 рр. Н. Біляшевським⁹.

Княжа гора — це вузький горб площею до 2,5 тис. м², обмежений з трьох боків стрімкими схилами до заплави Дніпра і ярами. Городище загинуло від пожежі, очевидно, під час татарської навали. В шарі зга-рища виявлено залишки згорілих будівель, різноманітні речі і кістяки

⁷ Г. Б. Федоров, Работы славяно-русской Днестровской экспедиции, КСИИМК, в. XLIV, 1952; його ж, Городище Екімоуць, КСИИМК, в. 50, 1953; його ж, Славяне Подністров'я, зб. «По следам древних культур. Древняя Русь», М., 1953.

⁸ В. Довженок, М. Кучера, Отчет о работах древнерусской экспедиции в 1955 г. на Роси, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁹ Н. Беляшевский, Княжа гора, Киевская старина, 1890, т. 31; його ж, Раскопки на Княжей горе в 1891, 1892 гг.; його ж, Раскопки на Княжей горе в 1892, 1893 гг.

людей. Житла на Княжій горі були розташовані двома рядами вздовж країв городища. Слідами їх є заглиблені в материк площадки і розвали печей, які були на цих площадках. Всього таких площадок виявлено 22. Житлам відповідали господарські ями, розміщені також двома рядами вздовж країв городища. В житлах і господарських ямах, в культурному шарі знайдені знаряддя праці, зброя, прикраси, запаси продуктів та ін. Житла і ями належали окремим сім'ям.

Такими ж ознаками характеризується городище на Дівич-горі, розкопане В. Гезе¹⁰. Дівич-гора — горб, що підноситься над рівнем Росі до 120 м. На вершині горба, площа якого до 2 тис. м², знаходиться неприступне городище, з усіх боків обмежене дуже стрімкими схилами. Городище було укріплене стіною, яка складалася з ряду дерев'яних городень, заповнених піском і глиною. Через відсутність наукової фіксації розкопок не можна встановити план розташування будівель на городищі і умови знахідок окремих предметів. Але знайдені тут предмети і самі по собі дуже важливі для вивчення господарського і соціального життя древньоруського феодалного двору-замка.

Найяскравіші ознаки феодалного двору-замка простежені на Райковецькому городищі, розкопаному Т. Н. Мовчанівським¹¹. Воно розташоване на місці при впадінні струмка Рубленки в р. Гнилоп'ять. Мис підвищується над рівнем заплави ріки і навколишньою місцевістю, де знаходилися відкриті сільські поселення. Площа городища до 3 тис. м². З усіх боків городище оточене високим валом і глибоким ровом, а з боку, яким виходить на відкриту місцевість, — двома рядами валів і ровів.

Райковецьке городище, як і більшість древньоруських городищ, загинуло під час татарської навали, після чого життя на цьому місці не поновлювалося. Тому все, що залишилося після розгрому і пожежі і не зотліло в землі, збереглося до наших днів і виявлено при розкопках. Це городище розкопане на всій своїй площі, що дуже важливо для відтворення картини життя на городищі.

Під насипом внутрішнього валу знайдені залишки згорілих дерев'яних городень, які були конструктивною основою валу. Вони представляли собою ряд клітей, утворених внаслідок поділу поперечними стінами двох поздовжніх стін, поставлених по краю навколо городища. З боку, який прилягає до відкритої місцевості, кліті ці засипалися землею, а з внутрішнього боку до них прибудовувався другий ряд порожніх клітей; з боків, захищених природними умовами, були тільки порожні кліті. Всі вони використовувалися як приміщення для жилих і господарських цілей. Простежене чергування приміщень: до кожної кліті з піччю, яка служила житлом, прилягала одна або дві кліті господарського призначення без печі. Кожна житлова і прилеглі господарські кліті становили житлово-господарські комплекси, що належали, мабуть, окремим сім'ям, які проживали на городищі. Таких комплексів виявлено 23. В центрі городища знаходилися напівземлянкові приміщення, переважно виробничого призначення, та незабудований дворик для худоби і запасів сіна. За межами городища розташовувалися залізоплавильні і гончарські горна.

Наявність серед більшості житлово-господарських комплексів знарядь праці, господарського інвентаря і запасів продуктів свідчать нібито про те, що ці житла і господарські приміщення належали самостійним в господарському відношенні дрібним виробникам. Але цьому суперечать інші факти. Сам характер планування житлово-господарських комплексів, які були не тільки конструктивно зв'язані між собою, а й

¹⁰ Науковий архів ЛВІА АН СРСР, сп. 61/1901; В. И. Довженок, Н. В. Лінка, Розвідки древньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р., АП, т. V, 1952.

¹¹ Т. М. Мовчанівський, Райковецьке городище XI—XIII ст., Наукові записки ІМК АН УРСР, кн. 5—6, К., 1935; В. К. Гончаров, Райковецьке городище, К., 1950.

становили кріпосну систему, несумісний з таким припущенням. Вони могли бути збудовані не кожним жителем для себе, а одною особою для всіх, одночасно із спорудженням всіх будівель на городищі. Такою особою міг бути тільки феодал. Господарська самостійність дрібних виробників припускає також відособлене володіння худобою, між тим як на Райковецькому городищі існував загальний скотний двір і спільні запаси сіна для худоби. Отже, тут проживали не самостійні дрібні виробники, а особи, які працювали у великому феодальному господарстві та обслуговували своєю працею різні його галузі.

Приміщення, де міг би проживати сам господар, власник феодального маєтку, на Райковецькому городищі не виявлене. Але одна з житлових клітей і прилеглі до неї господарські приміщення виділялися з ряду інших своїм багатством. Тут, очевидно, проживала службова особа, яка керувала господарством від імені володаря замка; в писемних джерелах такі особи відомі під ім'ям туунів або вогнищан.

Подібним до Райковецького є Колодяжинське городище на Случі, розкопане В. К. Гончаровим і Р. О. Юрою¹². Тут виявлено 24 кліті, розташовані по краю навколо городища і перекриті насипом валу. В центрі городища досліджено 25 напівземлянок. В клітях і напівземлянках, які служили житловими і господарськими приміщеннями, знайдені різні предмети виробничого і побутового призначення, а також залишки продуктів. Знахідки розподіляються між приміщеннями більш або менш рівномірно, що вказує на майже однакове майнове становище жителів городища. Тільки одна житлова кліть та прилегле до неї господарське приміщення виділялися своїм багатством. Тут, крім звичайних предметів і залишків продуктів, знайдені багаті прикраси і бронзова фігурна булава, що була, очевидно, регалією влади. Природно вбачати в Колодяжинському городищі, як і в Райковецькому, укріплений феодальний двір, де зосереджувалися різні галузі виробництва і різні господарські приміщення та де проживали особи, які обслуговували господарство, а також особа, яка керувала господарством і була наділена владою.

Матеріали розкопок городищ-замків дозволяють висвітлити в загальних рисах виробничий і економічний характер феодального двору. Найбільш яскраво господарство феодального двору відбите в матеріалах повністю розкопаного Райковецького городища. На цьому городищі знайдені речі, які свідчать про виробничу діяльність його населення. Знаряддя землеробства: 22 наральники і леміші, 4 чересла, 113 серпів, 32 коси, 3 мотики, 6 лопат, 13 жорен. Предмети тваринництва: кістки всіх видів свійських тварин, 15 пружинних ножиць для стрижки овець, 10 залізних пуг для коней. Знаряддя металообробного виробництва: залишки залізоплавильного горна, залишки ковальської майстерні, 6 ковальських і слюсарних молотків, 5 наковалень, троє кліщів, 6 кам'яних і глиняних формочок для відливання прикрас, 20 шаблонів для виготовлення колтів. Знаряддя деревообробного виробництва: 112 сокир (вони були також і зброєю), 2 пилики, 62 долота, 8 стругів, 5 свердел. Знаряддя промислів: 85 кістяних наконечників стріл, 15 рибальських гачків, 11 острог, 9 глиняних грузил до рибальських сітей. Знаряддя хатнього виробництва: залишки ткацького верстата, 44 пряслиця, 14 трубок для сукання ниток, 45 залізних і кістяних кочедиків і проколок.

Матеріали з Колодяжинського городища, яке розкопане лише частково, не так повно відбивають господарське життя феодального двору, але і вони дозволяють скласти уявлення про його господарство. На Колодяжинському городищі знайдені знаряддя землеробства: 4 наральники і

¹² В. К. Гончаров, Древній Колодяжин. Вісник АН УРСР, № 6, 1950; його ж, Роботи Волинської експедиції в 1948 р., АП, т. III, 1952; Р. А. Юра, Древний Колодяжин (реферат кандидатской диссертации), К., 1955.

леміші, 8 серпів, 7 цілих і 14 фрагментів кіс, 5 лопат, 2 кирки, 17 цілих і фрагментованих жорен. Предмети тваринництва: кістки всіх видів свійських тварин, 5 залізних пут для коней. Знаряддя металообробного виробництва: ковальський молот, ковадло, ковальські кліщі, зубило, пробійник, 6 ювелірних тиглів, кам'яна ливарна формочка. Крім того, знайдено 15 залізних криць і куски залізних шлаків. Знаряддя деревообробного виробництва: 15 сокир, 10 доліт, свердло, 3 скобелі, 5 тесел, 2 ложки. Знаряддя промислів: наконечник рогатини, 4 кістяні наконечники стріл, 2 рибальські гачки, лопаточка для підрізування сотів в бортах.

Приведений перелік речей, виявлених на городищах, показує, що в феодальному господарстві зосереджувалися різні галузі виробництва, і це природно для натурального господарства. Але землеробство було основою феодального господарства, про що свідчать матеріали розкопок всіх древньоруських городищ-замків.

На підставі цього ми можемо судити не тільки про характер виробництва даного феодального господарства, а й про його розміри. Спробуємо визначити обсяг землеробства, основної галузі господарства, центром якого було Райковецьке городище. Зрозуміло, що при визначенні обсягу виробництва на підставі археологічного матеріалу мова може йти лише про наближені цифри.

Площу обробленої землі в тому чи іншому господарстві приблизно можна встановити за кількістю і продуктивністю наявних орних знарядь. Кількість знарядь, знайдених на Райковецькому городищі, очевидно, відповідає реальній наявності їх на час існування городища. Нам відомі виробничі можливості цих знарядь. В конструктивному і функціональному відношенні орні знаряддя Райковецького городища мало чим відрізняються від орних знарядь, які існували на Україні ще в XVIII—XIX ст. і добре відомі нам з етнографічних даних. Близькі вони до останніх і за своєю продуктивністю.

Судячи за аналогією з пізнішими типологічно подібними знаряддями, древньоруський плуг міг обробляти за рік близько 8 десятин твердого ґрунту, таку ж площу могло обробляти рало на легких ґрунтах. Таким чином, за допомогою 22 орних знарядь господарство Райковецького городища могло обробляти близько 180 десятин щорічно. Ми маємо право припускати, що виробничі можливості знарядь використовувалися в господарстві повною мірою.

Якщо наше припущення про розміри щорічної оранки в феодальному господарстві Райковецького городища близьке до дійсності, можна визначити і ймовірний збір зерна в цьому господарстві. З аналізу допоміжних статей до розширеної редакції «Руської правди», в яких підраховувався «прибуток» за 12 років в господарстві одного ростовського феодала¹³, впливає, що в другій половині XII ст. в Ростовській землі максимальний врожай озимих становив приблизно 40—50 пудів з десятини. На Подніпров'ї такий врожай слід, очевидно, визнати середнім. Отже, всі 90 десятин, які складають озимий клин в господарстві Райковецького городища, повинні були давати близько 4 тис. пудів хліба на рік. Стільки ж повинен був дати яровий клин, рівний по площі озимому. Всього феодальне господарство Райковецького городища щорічно виробляло зерна не менше 7—8 тис. пудів.

Цікаво порівняти ці цифри з даними літопису про господарство Ігоря Ольговича під Путивлем. Під час міжусобної війни 1147 р. на току Ігоря загинуло від пожежі 900 стогів хліба¹⁴. Стогами тут названі копни, привезені з поля і складені в скирти, бо важко припустити, що на току знаходилося 900 окремих стогів. За даними «Руської правди» на

¹³ Памятники русского права. М., 1952, т. 1, стор. 209.

¹⁴ Ипатьевская летопись, СПб, 1871, стор. 236.

площі одного плуга, що дорівнювала приблизно 8 десятинам оранки, збирали 50 кіп озимого хліба¹⁵. Щоб зібрати 900 кіп, треба було зняти врожай з площі близько 150 десятин. Як бачимо, посівна площа в господарстві Ігоря Ольговича під Путивлем мало в чому відрізнялася від площі господарства невідомого нам феодала, центром якого було Райковецьке городище.

Археологічні матеріали, одержані при розкопках городиш-замків, можуть пролити світло і на питання про товарність феодальних господарств.

Думка про те, що феодальні господарства в епоху Київської Русі виробляли хліб для продажу, зустрічає заперечення з боку деяких вчених. Академік М. Н. Тихомиров, наприклад, пише з приводу цього питання: «Тільки надзвичайно мала кількість хліба та інших продуктів поступала на продаж, та й те в районах, близько пов'язаних з містами. Цим пояснюється нагромадження величезної кількості продуктів, які не знаходили збуту на стороні. Нагадаємо про 900 стогів хліба, які стояли на току «Ігорева сельця» в Чернігівській землі»¹⁶.

Проте такий погляд не враховує багатьох відомих фактів широкої торгівлі продуктами в містах XI—XIII ст., а також рівня суспільного розподілу праці на Русі, який визначав цю торгівлю. Що ж до 900 стогів хліба на току «Ігорева сельця», які нібито не знаходили збуту на стороні, то, на нашу думку, не можна уявити собі, щоб хліб в господарстві Ігоря вирощувався безцільно, за якоюсь незрозумілою примхою князя, а праця, необхідна для виробництва цієї великої кількості хліба, витрачалася марно. Більш справедливо припустити, що хліб опинився на току Ігоря Ольговича не тому, що він не знаходив збуту, а саме навпаки — тому, що був потрібен на ринку. Він був приготований для продажу. Само собою зрозуміло, що якась частина хліба в феодальних господарствах вироблялася з метою нагромадження запасів на випадок неврожаїв та інших несприятливих обставин.

Відзначимо, що не тільки хліб вироблявся для продажу в господарстві Ігоря Ольговича. Йому, разом з братом Святославом, належали великі табуни коней. Під час війни в тому ж році у них захопили 4 тис. коней, в тому числі 3 тис. стадних кобил¹⁷.

Той факт, що в табунах переважали стадні кобили і що літописець вважав за необхідне виділити їх із загального числа захоплених коней, свідчить про те, що князь мав господарство по виведенню коней, так би мовити кінський завод. Зрозуміло, в господарстві з такою кількістю маток, вирощувалось щорічно стільки коней, що їх число далеко перевищувало господарські і військові потреби Ольговичів.

За матеріалами розкопок Райковецького городища можна скласти уявлення про приблизну кількість його населення. На городищі було відкрито 23 житлово-господарські комплекси, в кожному з яких проживала, очевидно, окрема сім'я. Якщо вважати, що в середньому сім'я складалася з 7 дорослих і дітей, то населення городища становило близько 160 осіб. Можна підрахувати також і приблизну кількість хліба, необхідну для населення Райковецького городища. При нормі споживання в середньому 20 пудів на душу в рік для всього населення необхідно до 3200 пудів хліба. Це становить не більше половини щорічного збору озимих і ярих. Отже, якщо врахувати посівний матеріал і якусь долю врожаю, що витрачалась на господарські потреби та залишалася у вигляді запасів, то і тоді майже третину врожаю господарство Райковецького городища мало реалізовувати на стороні.

¹⁵ Памятники русского права, стор. 209.

¹⁶ М. Н. Тихомиров, Крестьянские и городские восстания на Руси в XI—XIII вв., М., 1955, стор. 16.

¹⁷ Ипатьевская летопись, стор. 235.

Археологічний матеріал, здобутий розкопками древньоруських городищ-замків, містить в собі і важливі дані про соціальний склад населення феодального двору. Характер речей, які знаходяться на городищах, вказує на те, що на них проживали різні соціальні групи: феодально залежні люди, що працювали в різних галузях господарства і обслуговували феодалів, вотчинна адміністрація, дружинники, феодали — володарі замків або їх тіуни.

Найчисленнішу групу населення феодального двору складали особи, які обслуговували феодальне господарство: хлібороби, ковалі, дроводіли, гончарі та інші, відомі з «Руської правди» під назвою рядовичів, закупів і вотчинних ремісників. Всі вони становили феодально залежну виробничу частину дворової челяді.

Повніше за інших змальовані в «Руській правді» закупа, яким з відомих політичних причин приділено особливу увагу. Закуп, згідно «Руської правди», постійно проживає в феодальному дворі поблизу господарських служб, пов'язаних з його виробничою діяльністю, і знаходиться під постійним наглядом свого володаря. Таке положення закупа цілком відповідає положенню хлібороба, що проживає в феодальному дворі. Це добре простежується на матеріалах, знайдених при розкопках городищ-замків. Таким чином, свідчення писемних джерел про закупа набувають певної археологічної конкретності.

Значну частину населення феодального двору складали воєнні слуги, що археологічно простежується по знахідках зброї, прикрас та інших предметів. Прикладом городища — феодального двору, де проживали воєнні слуги, є Княжа гора. Там знайдені мечі, шаблі, стріли, списи, булави, шпори, вудила. На багатьох кістяках, виявлених на Княжій горі, відмічені переламані кістки, які потім зрослися: «У одного індивіда, який, очевидно, мав войовничий характер, нижня щелепа була перебіта майже посередині, після чого вона зрослася, хоч все-таки її хазяїн був позбавлений назавжди декількох зубів»¹⁸. Ці кістяки, мабуть, належали людям, які неодноразово бували в боях, мали поранення, видужали і знову бралися за зброю. Правдоподібно, що це були воїни-дружинники.

Цілком імовірно припустити, що воїни-дружинники, які загинули на Княжій горі і від яких залишилася зброя, знаходилися тут не тільки в момент нападу ворогів на замок, а проживали постійно. Прикордонне положення цієї території і небезпека постійних нападів кочівників обумовлювали необхідність для феодала тримати військову силу завжди при собі у замку. Крім професіональних воїнів-дружинників, в періоди воєнної небезпеки воїнами ставали, очевидно, і всі жителі городища, здатні носити зброю. Виробничі і воєнні функції могли поєднувати одні й ті ж особи із складу феодальної челяді. Таке поєднання простежується по інвентарях окремих жителів, відкритих на деяких городищах.

Привертає до себе увагу значна кількість золотих і срібних предметів, знайдених на Княжій горі; тут в різні часи виявлено 12 скарбів, що склалися з коштовних прикрас¹⁹. Зрозуміло, що ці скарби і окремі коштовні вироби могли належати тільки представникам багатой верхівки суспільства. Важливо відзначити, що скарби і окремі коштовні вироби були знайдені в різних місцях городища, отже вони належали різним особам. Цими особами, очевидно, були воїни-дружинники, які тут проживали.

Серед інших жителів Княжої гори виділялася одна сім'я, якій належав найцінніший скарб, що мав понад 60 окремих золотих та срібних

¹⁸ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стор. 17.

¹⁹ Г. Ф. Корзухина, Русские клады, М.—Л., 1954, стор. 126—130.

речей²⁰. На городищі в 1890 р. шукачі скарбів знайшли²¹ також золоту діадему (корону). Вона, на жаль, не збереглася, але знахідка її на Княжій горі свідчить, що тут проживала князівська сім'я. Цій сім'ї належав, очевидно, і найбагатший скарб. «Розкіш і багатство знайдених прикрас,— відзначає автор розкопок,— дає підстави вбачати між жителями людей багатих і знатних, можливо, навіть з князівського роду; назва гори почасти натякає на це»²².

Зіставляючи археологічні дані, зокрема знахідки багатого скарбу та діадеми, з назвою гори, можна прийти до висновку, що назва ця зберігає дуже давню традицію і відбиває історичну дійсність. Ця гора справді була княжою: на ній знаходився князівський замок. Звідси і назва гори.

Таким же за соціальним складом населення був феодальний замок, що знаходився на Дівич-горі. Серед населення тут, як і на інших городищах, переважали особи, що займалися виробничою діяльністю і належали до феодально залежних категорій,— рядовичі, закупи і вотчинні ремісники. Крім них, тут знаходилися воєнні слуги, про що свідчать знахідки різної зброї і окремих цінних предметів. Воєнна небезпека, пов'язана з близькістю цього замка до степу, де панували кочівники, обумовила необхідність мати тут, як і на княжій горі, постійну військову силу.

В замку на Дівич-горі проживав і його володар, один з древньоруських князів. Йому належав знайдений в 1900 р. скарб, в якому було більше 40 золотих і срібних предметів, що зберігалися в двох горшках²³. Серед цих предметів була відома сахнівська діадема, власником якої могла бути особа тільки князівського роду.

Археологічні матеріали, здобуті при розкопках древньоруських городищ, не розходяться у висвітленні життя феодального двору з показанням писемних джерел. Вони не тільки підтверджують писемні джерела, а й збагачують історичну науку новими і більш повними даними про господарське і соціальне життя древньої Русі, без яких неможливе далі поглиблення і конкретизація наших знань про цей період. Значення археологічного матеріалу в цьому відношенні дуже велике. Можна сказати, що далі успіхи історичної науки у вивченні древньої Русі в цілому будуть залежати від успіхів у вивченні древньоруських городищ.

²⁰ Г. Ф. Корзухина, вказ. праця, стор. 128.

²¹ Сборник снимков и предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках, в. 1, К., 1890, стор. 12.

²² Н. Беляшевский, Княжа гора, т. 31, стор. 501

²³ ДП, V, стор. 21, 22, табл. XIX—XXIII.